

A KREATÍV FOLYAMAT GYÖKEREI ÉS AZ ÖDIPÁLIS KIHÍVÁS*

Egy gondolat, egy irodalmi mű vagy egy művészi alkotás lélektani vizsgálata az alkotó életének három pólus által kifeszített erőterében történik. E pólusok: a külső realitás, a belső valóság, és a szóban forgó munka vagy alkotás (ENCKELL, 1986). E tétel korai tanúbizonysága Freud tanulmánya a *Vicc-ről*, az irodalmi gondolkodás e legrövidebb produktumáról.

A jelen írás célja, hogy felhívja a figyelmet a tudatelőttés folyamatokra, nevezetesen a tudatelőttés gondolkodás folyamat-jellegére. Egyes specifikus tudományos és technikai gondolatok eredetét és kibomlását kíséreljük meg elemezni. Alkalmunk volt pszichoanalitikus kezelés során tanulmányozni a „kreatív műhely” egyes történéseit, s e történések egybefonódását személyeink aktuális tárgyakapcsolatainak, tudattalan konfliktusainak és elhárító mechanizmusainak birodalmával. *Theta*, illetve *Alfa* névvel fogjuk jelölni (analizált) személyeinket.

Egy feltaláló a kreatív műhely küszöbén, s az első lépések

Theta neurotikus problémák miatt jelentkezett analízisbe. Nem jött ki munkatársaival és főnökeivel. Sértődékeny volt, s nem érzett elegendő megbecsülést. Amiatt is szorongott, hogy nem képes úrrá lenni heves dühkitörésein. Egyéb panaszok mellett székrekedéstől is szenvedett. Elhúzódó konfliktusai az *önbizalom* körül forogtak. Mint számos feltalálónak és kutatónak, domináns személyiségvonása volt az önbizalom és függetlenség, olyan ember lévén, aki tevékenyen kereste és tevékeny módon fel tudta használni a magányt. *Megérteni*, miként funkcionálnak a dolgok, technikai problémákat kezelni és olyan gondolati utakat bejárni, melyekre előtte senki nem lépett: ez jelentette élete szenvedélyét.

Túlhajtott önbizalma a segítség iránti rejtett sóvárgásnak volt erőteljes reakcióképzése. A segítséget infantilis módon kereste, ami tudatos élményei számára titokban maradt. Theta különösképpen tehetséges egyéniség volt. Ugyanakkor nem tartozott azok közé a „Nagy Emberek” közé, akik komoly figyelmet szentelnek a látszólag jelentéktelen részleteknek, melyek fölött az átlagember könnyedén elsiklik. Inkább azon tehetséges emberek közül való, akik szembeszállnak a nehézségekkel, s kitartóan, minden áron ragaszkodnak ahhoz, amit fontosnak tartanak.

A kezelés kezdetén harmincas éveinek vége felé járt, ifjúkori választottjával élt házasságban, és három gyermek apja volt. A család jól berendezett elővárosi villában

*A Scandinavian Psychoanalytical Review 1987-es évfolyamában közölt tanulmány magyar változata.

élt. A tudományon és technikán túl nagyon érdekelte az irodalom és a zene, ebben is osztozott feleségével.

Korábbi családi háttere labilis volt: szülei 6 és 7 éves kora között elváltak. Ki volt téve agresszív egocentrikus anyja anál-erotikus csábításainak. Az anya néhány kapcsolatot után újra férjhez ment: ekkor Theta 12 éves volt. Apja fősvény természetű hivatásos katonatiszt volt, s a háborúban pusztult el. Mostohaapja kiemelkedő intellektusú ember, akit Theta nagyra becsült, s akinek humanisztikus érdeklődése visszhangra talált a fiú én-ideáljában. Mostohaapját az ödipális féltékenység elleni reakció-képzésként idealizálta.

Egy napon — az analízis időszakában — Theta azt az indítványt kapta, hogy fejlesszen ki egy olyan vágási módszert, amelynek révén gyémántkristályokból mikrokések állíthatók elő. Felvillanyozta a megbízatás, hogy a Spinoza által bevezetett, s azóta is használatos módszert saját újításával cserélje fel.

A „kognitív műhelyben” végbemenő munka specifikus *lépések* szekvenciájaként írható le. Minden lépés egy kérdésfeltevésből és egy válaszból áll. Feltalálónk ésszerűen okoskodott, s vizsgálódási területét a lehetséges *okokat* kutatva kezdte letapogatni: „miért volt vajon — tette fel a kérdést — oly sok kristály, amit nem tudtak elég élesre köszörűlni, s ki kellett dobni mint használhatatlant?” Első válaszáként e kérdésre a köszörülés során képződő gyémántpor adódott. A kognitív műhelyben az eredeti probléma *átformálódott* a „hogyan kell vágni a kristályokat”-alakból a „milyen okai vannak a jelenlegi módszer hiányosságainak”-kérdéssé. Figyelme kezdetől fogva az *okság* felé irányult.

Az analitikus munka során később kiderült, hogy e kezdeti válaszához anál-szadisztikus jelentés fűződött. Mindamellett, kritikai megfontolások nyomán hamar felhagyott ezzel az eszmével, s a következő lépésben figyelmét a kristály *belsejére* koncentrált. Ezek belső molekuláris struktúrák. Agyában a következő válasz kezdett ébredni: talán a köszörűkő felülete és a kristály-struktúrák síkja által bezárt szög az a kritikus változó, ami a köszörülés eredményéért felelős. Sikertelen kísérletek hosszú sora következett. Egy idő után megváltoztatta a kutatás irányát, felhagyott a belső szerkezettel kapcsolatos munkáival, ehelyett a kristály *felületére* kezdett koncentrálni. Mintegy „kiugrott” a belvilág kontextusából, s „belevetette magát” a felszín világába. A kiugrás és alámerülés mindig fontos mozzanatai a problémamegoldó gondolkodásnak; megjelenésük ugyanakkor távolról sem a vakvéletlen dolga.

Történetek a tárgykapcsolatok világában. Drive-eredetű konfliktusok és elhárító mechanizmusok

Az álomelemzés a gondolkodás és kreativitás tanulmányozásában is királyi utat nyitott.

1. Álom

Egy vízililiomokkal pompázó kristálytisztázó tó mellett állt. Ez emlékeztette őt egy másik tóra gyermekkori otthonának közelében, amely ugyanakkor nem kristálytisztázó, hanem zavaros vízű volt. Annak a felületét is vízililiomok borították. Óva intették, ne hogy úszni próbáljon benne, mert az túl veszélyes: a víz alatti növények az úszót könnyen alárántathatják.

2. Álom (néhány éjszakával később)

Vezette a kocsiját lefelé egy jéggel és hóval fedett veszedelmes lejtőn, amitől a rádió óvta az autósokat. Egy másik sofőr, aki eszeveszett sebességgel hajtott, megcsúszott, elvesztette a kontrollt, s autója félelmetes szögben megdőlt. De aztán, Theta az álomban rájött, hogy mindez nem is olyan veszélyes, mert amit hónak vélt, az valójában homok. Emlékei bukkantak felszínre gyermekkori neurózisáról, a késektől való irtózatról. Kicsúszhatnak a kezéből és megsebezhetik. Felhívtam rá a figyelmét, hogy az autó veszedelmes hajlásszöge a kristály-felület és a köszörűkő közötti hajlásszögre utalhat. Az interpretáció megmutatta, hogy félelmet érez a sikamlós kristállyal (avagy a mikrokéssel) szemben, s fél attól, hogy piszkos kísérleti beavatkozásokkal bemocskolja a tiszta kristályok felszínét (reakció-képzés a beszenyezés vágya ellenében). S ugyanakkor éppúgy szorongott attól, hogy a problémába fejest ugorjék, mint annak idején a tóba való alámerüléstől. Lelkiismerete óva intette a kristály-késsel való játszadozástól, éppúgy, ahogy korábban dorgálták a késekkel való játékért; s irtózott a mocsktól is.

Kutatási irányának megváltozása, az „ugrás” az egyik kontextusból (a kristály belső szerkezetéből) a másikba (a felszínbe) közvetlenül követte az iménti interpretációt, miközben a díványon feküdt.

A kognitív műhely eseményei és a tárgyakapcsolatok tartományának történései közötti bensőséges kötelék

Lelkesedése e feladat iránt abból a kísértésből fakadt, hogy fölülmúlja Spinozai, aki az indulatáttételben analitikusának felelt meg. *Egy kognitív tevékenységbe áthelyezett ödipális győzelem volt kilátásban.* Az első lépést, az okok kutatását egy műveleti séma (az okság) irányította. Az elméjében felötlő első ok a gyémántpor, vagyis a szenny egy saját maga által produkált fajtája volt. Az anál-szadisztikus származékok elleni védekezése arra készítette, hogy kitérjen a kristály-felület elől, és a rejtett belső szerkezethez meneküljön. Az anál-szadisztikus konfliktusok keltette szorongásainak értelmezése ahhoz vezette, hogy „kiugorjon” a kristály belsejéből, bele a felszíni mocskba. A kristályfelület szerkezetét az úgynevezett másolatkészítés-módszerrel próbálta meghatározni. A kognitív műhelyben megtett harmadik lépés az a kérdés volt, vajon létezik-e a felületnek olyan jellegzetes sajátságai, melyek felelősek lehetnek azért, hogy oly sok kristályt kell kiselejtezni? Kísérleteinek eredményei mindig azt mutatták – avagy számára így tűnt –, hogy a felület beszenyeződött, tehát meg kell tisztítani.

Ez az eredmény növelte anál-szadisztikus küzdelmei körüli konfliktusait, s elhárító munkája meggyengült. Telve volt kiábrándultsággal és haraggal, s szemrehányásokkal illetett: azzal vádolt, hogy nem hallgatom meg kellő komolysággal és lenézem őt. E vádak tudattalan igazságmagva az volt, hogy nem voltam segítségére; történetesen nem segédkeztem annak a piszoknak az eltakarításában, amelynek gondolatától még mindig irtózott. Theta nem volt tudatában annak, hogy úgy viselkedik, mint egy gyermek. Felhagyott azzal, hogy kudarcának okait elemezze, s ehelyett segítséget követelt. Rámutattam, hogy anyja iránti érzelmeit helyezi át rám, s mélyen hallgat saját „jó” gondolatairól, miközben csak azokat emlegeti fel, amelyeket „rossznak” vagy „koszosnak” tart.

Az elkövetkező üléseken apja elleni gyűlölete és a segítségkérés vágya ellen küzdött. Ki tudta fejezni kívánságait, hogy magáévá tegye az analitikus tudását és feladatait, s következésképpen elkezdhetette integrálni az addig mélyebb szinten elfojtott és kora gyermekkorához tartozó anyagot. Azt akarta, hogy az analitikus segédkezzen defekációjában, ahogy azt anyja tette annak idején. Az analitikus megpróbált rekonstruálni egy infantilis jelenetet. Azonban, ahelyett hogy a jelenet felbukkant volna, a rekonstrukció egy *új gondolat* felmerüléséhez vezetett, amely *részben megoldása* volt a problémának: rájött, hogy nem szükséges lemosni a „szennyeződést” — a kolloidréteget — a kristályokról, mert a lerakódás felhasználható a kristályfelület szabályosságainak vagy rendellenességeinek indikátoraként.

A kolloid-lerakódások emocionális értéke most megfordult: nem csupán analízis mocsoknak számítottak immár, hanem a statikus elektromosság eloszlásának precíz mutatóivá váltak.

Két példát írtam le, illusztrálendő az események következő szekvenciáját: *interpretációk, melyeket az elhárító aktivitás megváltozása követ, a drive-katexisek megoszlásának módosulása, a kognitív folyamatok drive-függőségének csökkenése, illetve a szintetikus funkciónak és az én autonómiájának kiszélesedése. A végeredmény azonban nem az elfojtott tartalomnak a tudatba emelkedése az analitikus észjárásnak megfelelően, hanem egy új gondolat, amely az ego kognitív érdekét szolgálja.* Az eltérő eredmény talán annak a körülménynek köszönhető, hogy a teljes személyiség inkább a szellemi tevékenységre irányult, s így az önreflexió és introspekció némileg háttérbe szorult.

*Egy tudományos kutató a kreatív műhely küszöbén,
s az első lépések*

Második példámat Alfa, az elméleti fizikusnak kreatív teljesítményeiből mértem, aki kutatóként állt alkalmazásban az egyetemen, meglehetősen független beosztásban.

Alfa analízisének nyolcadik hónapjában kezdetét vette első *kreatív korszaka*, ami négy hónapig tartott. Ezt egy feladat robbantotta ki, amit imádott mestere, X. professzor adott fel neki, s ami az elemi részecskéknek a bolygóközi térben egy elektromágneses mező specifikus feltételei közepette mutatott viselkedéséről szóló elmélet-hez kapcsolódott.

*A tárgykapcsolatok, konfliktusok és elhárító mechanizmusok
tartományának történései*

Rövid idő elteltével kezdte úgy vélni, s később hitte is, hogy munkájának eredménye nagyon fontos, fatális következményekkel fog járni X. professzor jövőjére a tudósközösségben. X. professzor elméletét az utóbbi pár évben sűrűn kritizálták a tudományos folyóiratokban. Alfának az volt a benyomása, hogy X. komolyan aggódott. Ugyanakkor arra számított, hogy matematikai vizsgálódásai megerősítik X. elméletét.

Az analitikus ülések tanúsították, milyen mohósággal próbálta meg gondolatait és kétségeit megosztani analitikusával. Közléseinek patakja a tudomány, az álmok, a gyermekkori élmények, illetve a barátnője társaságában és egyéb ismerősei körében szerzett tapasztalatok között ömlött oda és vissza. Családi históriájának egy új, átdolgozott változata merült fel, aminek magvát eredetileg azok a fantáziái alkották, hogy apját megmenti a halálos veszedelemből, s amely most újraformálódott X. professzornak — az idealizált apa képviselőjének — a „tudományos orgyilkosságtól” való megmen-tésévé. Az apja, az analitikus és az X. professzor iránti ambivalenciájának elemzését bizonyos logikai hibák felfedezése és korrekciója követte. A félelmek — hogy munkája hozzájárulhat X. professzor „tudományos halálához” — szertefoszlottak, s munkájához ismét visszatérhetett.

Ez idő tájt Alfa még nem volt tudatában annak, hogy kreatív rohama apja halála *évfordulójának* megünneplése volt.

Tudományos tevékenységével párhuzamosan még egyéb infantilis fantáziák is fel-léptek. Alfa egy túlszűfolt otthonban nevelkedett ahol sohasem dolgozhatott anélkül, hogy ne zavarták vagy molesztálták volna. Hogy testhatárainak labilitásától és a meg-semmisítéstől való félelemtől elbástyázza magát, a visszahúzódás és fantáziálás védel-mére hagyatkozott. Alfa nappali álmodozásaiban egy nagy és tágas házban élt. Egyik álma: „Valamilyen félisten voltam, s megérkeztem egy házhoz, ahol sok más isten tár-saságában találtam magam. Bekukucskáltam egy lukon, ami egy hosszú csőben folyta-tódott, és a cső másik végén valami egészen borzalmasat láttam — a szemmelverést ma-gát! Engem nézett, s úgy éreztem magam, mint akit lelepleztek.” A manifeszt álomtar-talmat követő asszociációiból bizonyos részletekre összpontosítottam: a szemmelverés-től a női emlőig jutott, majd barátnője tekintetéhez — akinek alkalma volt leleplezni bizonyos nehézségeit az ágyban. A második gondolatsor a bolygóközi térhez vezetett, ahol oly sokminden történik — arra várva, hogy ő fölfedezze, s nem kell attól tartania, hogy a voyeurködés közben lelepleződik. A bolygóközi tér egyfelől a tudomány világá-hoz tartozó valóság volt, másfelől azonban — tudattalanul — azt a helyet képviselte szá-mára a kozmoszban, ahol fenntarthatta elhárító stratégiáit a voyeurizmusból és exhi-bicionizmusból, illetve a testhatárok labilitása miatti szorongásból fakadó belső konf-likthusok ellenében, továbbá beteljesíthette nappali álomszövéseit egy „ütközésmentes” otthonról.

Következtetések, összefoglalás

A „kreativitást” és az „intellektust” nem tekintjük az értelem két elkülönült képessé-gének abban az értelemben, ahogy ezt NOY (1979), illetve a régi vágású képesség-pszichológia teszi. A kreatív folyamatot inkább úgy fogjuk fel, mint a tudatelőttés ego kognitív eszközeinek, a piaget-i értelemben vett műveleteknek az összehangolt műkö-dését.

A jelen írás a kreatív gondolkodás pszichoanalitikus megfigyeléseivel foglalkozik két páciens nyomán, akik egyike műszaki feltaláló, a másik pedig kutató tudós. A krea-tív munkát olyan külső események indították be, melyek felkeltették a tudattalan, szunnyadó ödipális fantáziákat, de segítséget nyújtottak az elhárító manőverek számá-

ra is. Az egyik példában az apa halálának évfordulója is hozzájárult az elfojtott Ödipusz-konfliktus visszatéréséhez. Thetát izgalomba hozta a megbízatás, hogy Spinoza módszerét a sajátjával cserélje fel. Öntudatlanul megragadta az alkalmat, hogy megívjon egy *ödipális győzelmet*. Alfa, akit jobban megterhelt saját rossz lelkiismerete, kereste a lehetőséget, hogy az ödipális „vétek” meg nem történtté tevésével enyhítsen lelkiismeretén, s *megóvja az ödipális apát*.

Theta és Alfa klinikai-pszichoanalitikus megfigyelése ugyanakkor azt is demonstrálta, hogy épp a tudattalan infantilis konfliktusoknak az elsődleges folyamathoz való közelsége volt az a tényező, ami a tudatelőttés értelmi tevékenységet valamilyen tudattalan konfliktus kontextusán belül — ez Theta esetében az analízis szenny volt, Alfánál pedig a gyilkos vágyak és a reakcióképzés velük szemben — mintegy lelakatolva tartotta.

Az értelmi tevékenység fenntartásához elengedhetetlen egy optimális szabadság és autonómia az elsődleges folyamatok szorításából.

Konklúzió képpen állítható, hogy *kognitív funkcióknak az ego révén történő ki-fejldése a módosulás és alkalmazkodás olyan specializált szerveinek megszilárdulását látszik követni, melyek a környezettel való kölcsönhatás megszervezéséért felelősek*. Minthogy az ego kognitív alstruktúrái a komplex műveleti mechanizmusok repertoárjában oly roppant gazdagok, az ego *az alkalmazkodás legsokoldalúbb eszközévé válik, amit élőlények valaha is kifejlesztettek*. Ha valakit a mostanság divatos számítógépes modellek bűvölnek el, nos, a kognitív apparátus inkább a programozóhoz vagy programtervezőhöz hasonlítható, mintsem egy adott program végrehajtójához.

(Ülkei Zoltán fordítása)

Irodalom

- ENCKELL, M., 1986, *Under beständighetens stjärna, En biografisk studie över Rabbe Enckell 1903–1937*, Helsingfors, Söderström.
- FREUD, S., 1895, Project for a scientific psychology, In: *The origins of psychoanalysis*, Basic Books, New York.
- FREUD, S., 1900, *The interpretations of Dreams*, S.E. 4/5.
- FREUD, S., 1905, *Jokes and their Relation to the Unconscious*, S.E. 8.
- FREUD, S., 1938, *An outline of psychoanalysis*, S.E. 23.
- KRIS, E., 1953, *Psychoanalytic explorations on art*, Georg Allen and Unwin, London.
- NOY, P., 1979, The Psychoanalytic theory of cognitive development, *Psychoanal. Stud. Child.* 34, 169–216.
- PENFIELD, W., 1975, *The mystery of the mind*, Princeton Univ. Press.
- PIAGET, J., 1955, The stages of intellectual development in childhood and adolescence, In: GRUBER and VONÉCHE (eds), *The essential Piaget*, Basic Books, New York, 1977.
- PIAGET, J., 1957, *Logic and psychology*, Basic Books, New York.
- SZÉKELY, L., 1945, Zur Psychologie des geistigen Schaffens, Schweiz, *Z. Psychol.* 4, 110–124. and 332–346.

SZÉKELY, L., 1983, Some observations on the creative process and its relation to mourning and various forms of understanding, *Int. J. Psycho-Anal.* 64, 149–158.

LAJOS SZÉKELY

THE INITIATION OF CREATIVE PROCESSES AND THE OEDIPAL CHALLENGE

The intent of the paper is to call attention to preconscious mental processes, namely to the process character of preconscious thinking. The origin and unfolding of some specific thoughts are analyzed in the field of science and technology. The author has had the opportunity during psychoanalytic treatment to investigate events in the „creative workshop” and the affiliation of these events in the realm of the current object relations and unconscious conflicts and defenses in the life of the subjects.